LUGOSI GYŐZŐ

VALLÁSSZABADSÁG ÉS KÖZHATALOM EURÓPÁBAN*

A lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény módosításának terve élénk vitát váltott ki a hazai sajtóban az állam és az egyházak, különösen az új vallási mozgalmak és a közbeszédben tőlük pejoratívan elkülönített szekták viszonyáról. Ennek az írásnak az a célja, hogy rövid áttekintést nyújtson arról,

I. milyen az egyházak működésére vonatkozó európai szabályozás elve és gyakorlata;

II. miért kíván új megoldásokat a szabályozásban a „hagyományos" vallási közösségek, illetve az új vallási mozgalmak/szekták különbözősége;

III. mi jellemzi a hazánk számára is mértékadó nyugat-európai államoknak és a közös európai intézményeknek az új vallási mozgalmakkal/szektákkal kapcsolatban kialakított magatartását.

I.

Mindenekelőtt leszögezendő, hogy a vallásügyi szabályozás az Európai Unióban az úgynevezett reziduális — vagyis a hosszabb távon is a tagállamok hatáskörében maradó — jogok közé tartozik (mint például az adórendszer, az oktatásügy vagy általában a belpolitika). Hazánkat és a többi csatlakozásra váró országot tehát e területen nem terheli jogharmonizációs kényszer.

A Maastrichti és az Amszterdami Szerződésben körvonalazott európai társadalommodell — a nemzetek Európája — a tagországok kulturális és alkotmányos hagyományainak messzemenő tiszteletben tartásán alapul. A mélyen a történelembe ágyazott vallási szféra a nemzeti önazonosság-tudat legfontosabb összetevői közé tartozik Európában, mind a közös vonások (a zsidó-keresztény szubszt-

* Valóság, 2001. 3. sz.

rátum), mind a markáns különbségek (katolikus, protestáns vagy ortodox kulturális és etikai értékek) terén. A modern (polgári) nemzetek megszületésében megkerülhetetlen szerep hárult az egyházakra — akár a polgári átalakulásért folytatott társadalmi küzdelmek kezdeményezői vagy támogatói voltak, akár annak kritikusai vagy ellenfelei.

A második világháború utáni Európában a szabadságjogok elismerésén nyugvó demokratikus társadalmi-politikai berendezkedés fokozatos térnyerésével (amely a kelet-közép-európai rendszerváltozásokkal zárult le) a lelkiismereti és vallásszabadság a közös európai normák részévé vált. E kiemelkedő jelentőségű (a véleménynyilvánítás, a szólás és a gyülekezés szabadságát egyesítő) alapjog közös elveit a nemzetközi emberi jogi okmányok rögzítették:Az Emberi Jogok' Egyetemes Nyilatkozata (az ENSZ 1948-ban adta közre), A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya (Magyarország 1976-ban ratifikálta), az ENSZ által 1981 novemberében közzétett Nyilatkozat a vallás vagy meggyőződés alapján történő türelmetlenség és megkülönböztetés valamennyiformájának kiküszöböléséről, továbbá — a kontinens országaira vonatkozóan — az Európa Tanács által 1950-ben Rómában elfogadott Egyezmény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről (amelyet hazánk az 1993. évi I. törvénnyel emelt be nemzeti jogrendszerébe).[1]

Az utóbbi dokumentum (a továbbiakban egyezmény) kimondja az európai államok világnézeti semlegességét: a közhatalom nem azonosulhat egyetlen világnézettel sem, s az állami intézményeknek elválasztva kell működniük mindenféle ideológiailag elkötelezett szervezettől. Az egyezmény szavatolja az egyén jogát a gondolat, továbbá a vallásos vagy másfajta meggyőződés szabadságához, megváltoztatásához és kinyilvánításához (egyénileg és közösséget alkotva, magánkörben és nyilvánosan egyaránt). Az okmány meghatározza a vallásszabadság korlátait is, amelyeket törvénynek kell kimondania. A korlátozások elvi kritériuma az, hogy csak abban az esetben legitimek, ha „egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, a közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságának védelme érdekében szükségesek".[2]

A közös alapelvek országonként nagymértékben különböző (napjainkban is változó) jogi szabályozás keretében valósulnak meg. Ezek, némi leegyszerűsítéssel, három típusba sorolhatók. Az elsőbe azok a szabályozások tartoznak, amelyek a vallási közösségi státust (elvben) valamennyi felekezet számára elérhetővé teszik. Számottevő, történeti előzményekre visszatekintő eltérésekkel ilyen a francia, az ír, a holland és — a lutheránus egyháznak fenntartott különleges jogoktól eltekintve — az új (2000. január 1-jétől érvényes) svéd szabályozás. Az 1990-től hatályos magyar egyházügyi törvényt szintén ide sorolhatjuk. A második csoport a nemzeti egyházakat működtető vagy egyetlen egyházat előnyben részesítő rendszereké. Ilyen a szabályozás — Svédország kivételével — a skandináv államokban, az Egyesült Királyságban, Portugáliában és Görögországban. A harmadik csoportot a vallási közösségek elismerésén alapuló, egy- vagy többszintű rendszerek alkotják, ilyen a belga, a luxemburgi, az osztrák, a spanyol, az olasz, a német, valamint

a Franciaország más régióitól eltérő (az első világháború előtti német szabályozáson alapuló) elzászi és Moselle megyei szisztéma. (Svájcban az egyházszabályozás a kantonok hatásköre; a huszonhatféle rendszerben a német és a francia megoldáshoz közeli szabályozások egyaránt akadnak.)[3]

A jellemző tendencia az, hogy e szabályozásváltozatok tartalmi szempontból közelítenek egymáshoz, akkor is, ha a formai jogi keretek különbségei várhatóan még hosszú ideig fennmaradnak.

A vallási közösségek valamennyi rendszerben jogi személyiségek: köz- vagy magánjogi státussal és különböző mértékű autonómiával rendelkeznek, tulajdont szerezhetnek, intézményeket alapíthatnak. A közhatalom elismeri tisztségviselőik sui gencris státusát és a vallási közösségekben való munkavégzést. Lehetővé teszi a vallás kollektív kinyilvánítását szolgáló helyek létesítését és a vallásoktatást (általában az állami-önkormányzati kezelésű intézményekben is), ezenkívül a lelki szolgálatot a büntetés-végrehajtás és az egészségügy intézményeiben, valamint a fegyveres testületeknél. Az állam eltérő mértékben ugyan, de mindenütt támogatja a vallási közösségek működését, közvetlenül (a vallási közösségek által végzett közhasznú tevékenységek anyagi terheinek átvállalásával) vagy közvetve (adókedvezményekkel, az állami közigazgatásnak az egyházi adó beszedésére való rendelkezésre bocsátásával stb.), s a szabályozások többségében elismeri az egyházi házasságkötés polgári érvényességét.

A vallási szféra a társadalmi együttműködésnek nem az egyedüli olyan területe, ahol a közhatalom elvileg illetéktelen. Az állam inkompetenciája (és a semlegesség ebből következő követelménye) más esetekben, például a tudományban vagy a művészetben is fennáll. Az állam nem illetékes abban, hogy egy tudományos teljesítmény vagy kutatás tudományos értékéről ítéletet alkosson, ezért tiszteletben kell tartania a tudományos testületek autonóm működését. A tudományos eredmények társadalmi hatásáról és következményeiről ugyanakkor az állam jogosult véleményt alkotni, sőt, kimondottan feladata, hogy meghatározott társadalom- vagy gazdaságpolitikai célok érdekében támogasson, fontos társadalmi érdek vélelmezett sérelme esetén pedig diszpreferáljon vagy egyenesen tiltson bizonyos tudományos kutatásokat. A művészet területén a közhatalom illetéktelensége még egyértelműbb: a művészi alkotómunka főbb intézményi és anyagi feltételeinek megteremtésén túl kompetenciája megszűnik. (Más kérdés, hogy az állam közvetve — például megrendelőként — sokszor e téren is érvényesíti mindenkori preferenciáit.)

A vallás területén hasonló a helyzet: az állam nem alkothat véleményt egyetlen felekezet hitvallásának „igazságtartalmáról" vagy hitelességéről sem, miként attól is tartózkodnia kell, hogy a szóban forgó tanok szervezett gyakorlására alakuló közösségek működésébe beavatkozzon. Arra azonban a társadalomtól van megbízatása, hogy a különféle hitbéli közösségek társadalmi szerepét figyelemmel kísérje, s ha ezt hasznosnak minősíti, támogatást nyújtson nekik, bizonyos, az egyezményben meghatározott esetekben viszont fellépjen velük szemben.

Az állam — anélkül, hogy azonosulna bármely vallási tanítással — valamennyi európai országban valóban differenciál a vallási közösségek között. A vallás szabad gyakorlásának egyenlő jogait a vallási közösségek működéséről szóló jogszabályozásban és/vagy jogalkalmazásban, valamint a közigazgatásban Európa-szerte preferenciák és díszpreferenciák „ellenpontozzák". A megkülönböztetés tehát megjelenhet az egyes vallási közösségek különböző jogi státusában, az egyházszabályozáson kívüli (ágazati) törvényekben, az állam és az egyházak meghatározott csoportja között kétoldalúan létrejövő megállapodásokban vagy akár szabályozatlanul, ad hoc jelleggel is. A különbségtétel alapja minden esetben a társadalmi szerephez kapcsolódó, tényleges együttműködés, amely — az állam és a civil szféra más részvevői közötti kapcsolathoz hasonlóan — a vallási közösségek esetében is egyenlőtlen, szelektív természetű. A közhatalomnak valamennyi európai országban vannak kedvezményezettjei. Ezek mindenütt az ismert, intézményesültebb, nagyobb létszámú, hosszabb ideje honos és a hagyományos társadalmi értékekhez közelebb álló vallási közösségek.

Francis Messner, a kérdéskör tekintélyes francia szakértője így fogalmaz: „A vallási közösségek működését szabályozó jogrendszerek Európában nem csupán a vallásszabadság érvényesülésének szolgálatában álló jogintézmények. E szabályozások egyúttal eszközök is, s az a céljuk, hogy jutalmazzanak, előnyben részesítsenek olyan befolyásos társadalmi közvetítőtestületeket, amelyeknek tevékenységét a közhatalom hasznosnak ítéli a társadalom békéje és kohéziója szempontjából. Az alig ismert, kevéssé integrálódott vagy a különböző társadalmi szereplők által stigmatizált vallásokat jobbára a társadalmi kapcsolatokat megzavaró vagy romboló elemeknek tartják. Ilyenformán a támogatott vallások jogi kezelését... a szakszervezetekkel, a politikai pártokkal es a közhasznú egyesületekkel kialakított kapcsolatokhoz hasonlíthatjuk. Ebből következőleg egy vallási csoport hitelveinek kinyilvánítása szükséges, de egymagában sehol sem elegendő feltétel ahhoz, hogy a csoport de facto vallásközösségi státushoz jusson."[4]

Vitatható (s, persze, gyakran vitatják is), hogy a vallási közösségekkel kialakított — mondjuk így — gyakorlatias viszony nem jelenti-e az állam semlegességének feladását. Ha az állam kivételezése csupán visszatükrözi a társadalom értékítéletét, akkor a világnézeti semlegesség fennmarad: a közhatalom csupán tudomásul veszi a többség véleményét, nem fordul szembe vele. Ami bizonyosan nem engedhető meg (mert ellentétes a szekuláris állam elvével), az az, hogy a pozitív társadalmi szerepet a szeparáció sérelmére ismerjék cl. Hogy hazai példával éljünk, a magyar állam és a katolikus egyház 1997-ben megkötött megállapodásában alighanem ilyen az a kitétel, amely szerint az állam az egyház egyetértése nélkül nem szűkítheti az egyházat megillető kedvezményeket. A közhatalom nyilvánvalóan nem mondhat le a népképviselet kizárólagos törvényalkotási jogáról.[5] Egyébként, ha a semleges állam elve nem szenved csorbát, a pozitív diszkrimináció konkrét eseteinek megítélése a mindenkori politikai hatalom érték- és érdekviszonyainak függvénye. A preferált (hagyományos, „történelmi" felekezetek hívei és (konzer-

vatív) politikai képviseletük szerint általában a különleges bánásmód a társadalom valóságos érdekein és igényén alapul. Ezzel szemben a vallási közösségek szabad versenyét hirdető, a vallási pluralizmus erősödését előnyben részesítő, liberális álláspontot vallók gyakran úgy tartják: a hagyományos egyházak igazából eltűnőben levő befolyásuk megőrzése vagy kiterjesztése érdekében a hatalomból kérnek részt.

II.

Az új keletű, ezért szükségszerűen kisebbségi vallások és a társadalom többségének véleményét artikuláló közhatalom között — ez aligha sajátosan európai tapasztalat — kölcsönös akkulturációs folyamatra van szükség, amely, a dolog természeténél fogva, huzamosabb időt vesz igénybe. Minden új vallási közösségnek cl kell fogadtatnia magát a társadalommal — legalábbis, ha rendezett, partneri viszony kialakítására tart igényt a reprezentatív társadalmi szereplőkkel. El kell oszlatnia a többség eredendő, minden újjal szembeni bizalmatlanságát, s bizonyítania kell hasznosságát. Ez a fajta bizalmatlanság manapság, amikor a gazdaság, a kultúra vagy a tömegtájékoztatás számos új, a globalizációval összefüggő jelenségét a társadalom kedvezőtlenül ítéli meg, kétségtelenül erősebb, mint a régebbi korszakokban. Fokozottabb az ellenérzés az olyan vallási csoportokkal szemben, amelyek az európai kulturális környezetben idegennek számítanak, noha más kultúrkörben esetleg évezredes gyökerekkel rendelkeznek. Az elfogadás ellen hat a prozclitizmus (az offenzív-agresszív térítés), a feltűnő (utcai vagy média-) nyilvánosság keresése éppúgy, mint a titkolózás, a „kettős nyelvezet" (más-más diskurzus vagy résztan a közösségen kívüliek és a hívek, esetleg a beavatottak szűkebb köre számára), a transznacionális szervezeti háttér, a csoport gazdasági erejének fitogtatása stb. Ennek a fordítottja is igaz: a transzparencia és a caritas (a társadalom gondjaival való közösségvállalás: szegények, hajléktalanok segítése stb.) elősegíti a befogadást (amint azt nálunk például a Krisna-tudatúak eredményes integrálódása mutatja).

Az új vallási mozgalmak és a szekták körüli bonyodalmak okait kutatva azonban érdemes egy kissé mélyebbre ásnunk.

A nyugat-európai államok közötti, a vallásszabadság elveiről szóló konszenzus abban az időben alakult ki, amikor a vallási pluralizmus meglehetősen szűk körű volt Európában: gyakorlatilag a különböző keresztény felekezetekre és a judaizmusra korlátozódott. A létező kis létszámú (disszidens) vallási csoportok — a fogalom Max Weber és Ernst Troeltsch által meghatározott értelmében vett szekták — értékrendje, belső szervezete, megnyilvánulásaik módja stb. többé-kevésbé megfelelt az államok elfogadott normáinak.

A 60-as es a korai 70-es évek mélyreható gazdasági, társadalmi és szellemi változásai azonban új helyzetet teremtettek. Egyrészt a tartós gazdasági növekedés

okozta munkaerő-kereslet miatt ázsiai es afrikai, többségükben mozlim hitű vendégmunkások kulturálisan asszimilálhatatlan tömege vándorolt be Európába, s az iszlám a kontinens jóléti társadalmaiban a mindennapok megkerülhetetlen részévé vált. Másrészt Európa és a másik két kapitalista centrumrégió (Észak-Amerika és Kelet-Ázsia), valamint a (fel)periféria (Latin-Amerika, Dél- és Délkelet-Ázsia) országai között megélénkültek a gazdasági es a szellemi-kulturális kapcsolatok. Harmadrészt az 1968-as társadalmi forradalom, majd annak veresége nyomán a felnövekvő nemzedék egy része elfordult — a fogyasztói társadalom kínálta életmódon túl — a polgári fejlődés alapértékeitől, sokszor a tudományos megismerést, a racionális gondolkodást is elutasítva.[6]

Az érték-válság és -váltás egyik módozataként napjainkig tartó újravallásosodási folyamat indult meg — elsősorban a hagyományos vallási közösségek és intézmények keretein kívül. Ennek egyik ága a vallásszociológiában New Age (Uj Korszak) néven említett, egyéni, ,.láthatatlan", „privatizált" vallás, „nem intézményesült transzcendens világnézet"[7] volt, ahonnan folyamatos az átmenet az ezredforduló irracionalizmusának megannyi változata felé (a reinkarnációs hiedelmektől és a halálközeli élményektől az ufótörténeteken, a parapszichológián és az asztrológián át az önszuggesztiós-szómágiás vagy a piramisjáték-elvű, kereskedelmi csoportmanipulációkig). A másik, tulajdonképpen a vallási reprezentáció hagyományos útját képviselő elágazáshoz azok a kezdeményezések tartoztak, amelyek új — a kereszténységhez kapcsolódó vagy más civilizatárikus alapú (többnyire keleti: hindu vagy buddhista), továbbá különféle szinkretikus — szellemi-vallási közösségek létrejöttére vezettek. Követőik szokatlan életvitele, értékrendje, megnyilvánulásaik módja stb. gyakran a megszokott társadalmi normákba ütközött. Ha csupán az egzotikum váltott volna ki ellenérzéseket, a megszokás fokozatosan elhalványította volna őket. (Példa erre a legtöbb buddhista közösség gyakorlatilag problémamentes európai beilleszkedése.) Az új vallási mozgalmak egy részének esetében azonban jóval többről volt szó, mint puszta „másságról".

Az ismert, régi (történelmi) vallási közösségekben — a polgári fejlődéssel együtt járó szekularizáció eredményeként — a vallási aktivitás kizárólag vagy dominánsan a természetfelettire irányuló, autonóm „instancia" gyanánt jelent meg, elválasztva a társadalmi együttműködés egyéb, ugyancsak viszonylag autonóm módjaitól, mindenekelőtt az intézményes politikától, de nagyrészt a (piac)gazdaságtól is. A hagyományos vallási közösségeknek a jogalkotó azzal nyújtott és nyújt napjainkban is gazdasági kedvezményeket, hogy tevékenységük jellemzően nem gazdasági természetű: az egyházak — a közalapítványokhoz és a (kiemelkedően) közhasznú egyesületekhez hasonlóan — nem egyenrangú szereplői a piacgazdaságnak.[8]

A szeparáció azonban kétoldalú viszony, amelyet nem csupán az egyik fél, nevezetesen az állam mondhat fel. Mármost bizonyos új vallási mozgalmak, amelyeket a vallásszociológia fundamentalista vagy (s ez a pontosabb terminus) integrista mozgalmaknak/közösségeknek nevez, nem kívánták/kívánják működésüket a szekularizáció kijelölte keretek közé szorítani. Ezek a csoportok abszolút érvé-

nyűnek tekintett hitelveik szerepét nem egyszerűen a világ értelmezésében, hanem megváltoztatásában látják, s ehhez igazítják magatartásukat. Egy részük a külvilágtól elfordulva, elzárkózva saját, egyedül igaznak tekintett világot teremt tagjainak. (Nálunk ilyen például a „dunaföldvári keresztények" néven elhíresült közösség, azaz a Holič-csoport, amely a 80-as évek végén az első szektavita kirobbantója volt.) Más csoportjaik viszont a külvilág saját értékeik szerinti átalakítását tűzik ki célként maguk ele.[9]

Az integrista vallási mozgalmak követői általában önazonosság-tudatukban „deficites", „lelki szükségállapotban levő"[10] emberek, főként személyiségükben kialakulatlan fiatalok. Csatlakozásuk előtt közös vonásuk a keresés: a családot helyettesítő intim közösségiség, bizonyosság, biztonság, elrendezettség, tekintély stb. iránti vágyakozás; megtérésük — a csoport értékrendjének teljes körű elfogadása — után pedig a rendkívül erős elköteleződés, amely rendszerint a közösség alapítójának vagy vezetőjének személyére összpontosul. Önképük és világszemléletük dichotomikus jellegű: a tagok a csoporton belüli, önigazoló, megerősítő impulzusokat és a külső világból érkező ellentétes ingereket, információkat egyaránt a szilárd, koherens, igaz „mi" és az instabil, kaotikus, hamis „ők" kettősségében dolgozzák fel. A negatív, gyakran diabolizált külvilágkép és a személyes szuverenitás feladása (önkéntesen vagy észrevétlen kényszer hatására) nagymértékben megnehezíti a szektából való kilépést. „Az ilyen közösségekben — írja Süle Ferenc — az ihletett állapot elérése... mellett olyan módosult tudatállapotok kialakítására is törekednek, amelynek során a mélylélektanban jól ismert folyamatok alakulnak ki. [...] A súlyos hiba elsősorban nem az, hogy ezeket a módszereket alkalmazzák, hanem az, hogy nem tudják, mit csinálnak, ezért a jelenségeket veszélyesen összekeverik. Ennek pedig, szükségszerűen, destruktív folyamatok kialakulása a következménye, amelyekkel kapcsolatosan viszont, éppen tudattalan elhárító mechanizmusaik miatt, úgynevezett scotomáik (vakfoltjaik) alakulnak ki."[11]

Akár introvertált, akár extrovertált attitűd jellemzi őket, mindegyik integrista szervezet igényt tart arra, hogy hitelveit a transzcendencián kívül egyidejűleg a társadalmi együttműködés más területein is megjelenítse és érvényesítse: a család, a képzésnevelés, az orvoslás, sőt, ami a külvilágra nyitott csoportokat illeti, a hatalom két nagy alrendszere, a politika ás a gazdaság szférájában is.

Az Egyesítő Egyház az alapító Sun Myung Moon tiszteletesben megtestesülő új megváltó, a Második Eljövetel Urának földi szereplését a kommunizmus bukásával és a két Korea újraegyesítésével hozta összefüggésbe, ezért nyíltan politikai szerepet vállalt. A Teremtés könyvében szereplő áldást: „Szaporodjatok, sokasodjatok, töltsétek be és hódítsátok meg a földet", Moon ás követői akként értelmezték, hogy az eredendő bűntől mentes, „tiszta vérvonalú" családok megalapításához az egymáshoz illő partnereket az „igazi szülőknek", Moon tiszteletesnek és (sorrendben harmadik) feleségének kell kiválasztania; hatalmi kulcspozíciókra kell szert tenni a civil szférában ás a politikában, s kiterjedt gazdasági birodalmat kell kiépíteni.[12]

A Transzcendentális Meditáció (TM) alapítója, Maharisi Mahcs jógi a megvilágosodás korát előbb a Fülöp-szigeteki diktátor, Ferdinand Marcos és felesége politikai pályafutásával kötötte össze, majd politikai pártot alapított, s Ausztráliától Amerikán át Franciaországig jelölteket állított a parlamenti és a helyhatósági választásokon. A TM szerint a borsos áron kínált meditációs technika nemcsak az egyén intelligenciájának, munkája hatékonyságának és jövedelmezőségének növelésére, egészségének megőrzésére, életkorának meghosszabbítására stb. a leghatékonyabb módszer, hanem a csoportok, közösségek problémáinak megoldására is, beleértve az államokat. A TM a 90-es években számos ország, köztük hazánk kormányának is felajánlotta szolgálatait az infláció megfékezésére, a munkanélküliség vagy a bűnözés csökkentésére, sőt háborús krízisek (Öböl-háború, délszláv válság) megszüntetésére is.[13]

Legteljesebben mindazonáltal a Szcientológia Egyház fogalmazta meg és képviseli jelenleg is azt az ambiciózus programot, amelynek lényege az alapító, L. Ron Hubbard által megfogalmazott tan totális társadalmi tényként (Durkheim) való újraalkotása a globális kapitalista gazdaság és társadalom viszonyai között. A szcientológiával kapcsolatban elsősorban nem az a kérdés, hogy vallás-e vagy sem (vallási jellegét az Egyesült Államokon kívül legutóbb például Svédország is elismerte). A kihívás, amely válaszra vár, abban áll, hogy a szcientológia olyan részben vallásos világnézet, amely egyúttal szabadalmakkal védett és monopoláron értékesített piaci termék is: komplex vallási, pszichikai-gyógyító és személyiségfejlesztő szolgáltatás, társadalom- és politikai szervezeti modell.[14]

A szcientológia és a többi, önmagát totalitásként megfogalmazó szekta valójában nem kezelhető az elkülönült „instanciák" működésén alapuló európai jogi szabályozás eszközrendszerével. Az igazi dilemma ezért az, milyen legyen a közhatalom viszonya az olyan közösségekkel (a szcientológia korántsem az egyedüli, csupán a legszofisztikáltabb szervezet közülük), amelyeknek önmeghatározásában és tevékenységében a vallási szempont nem különül cl a nem vallási (nevelési, gyógyító, politikai és főként gazdasági) ügyektől. Az efféle csoportok (szekták) céljaik elérése érdekében, a maguk szempontjából érthetően, kihasználják a szabályozás inadekvát jellegét: egyszerre kívánnak élni a versenyszféra előnyeivel és a nonprofit szektor legtöbb kedvezményt élvező szereplőinek, a vallási közösségeknek juttatott kedvezményekkel. A szabadságjogokhoz fűződő viszonyuk kettős. Egyrészt a vallásszabadságra hivatkozva nem csupán a korlátozatlan működés lehetőségét követelik maguknak, hanem egyszersmind olyan szimbolikus és jogi státusra is igényt formálnak, amely az eredeti jogalkotói szándék szerint a hagyományos vallási közösségeket illeti meg. Másrészt mind céljaik, mind eszközeik gyökeresen eltérnek a tradicionális, tisztán vallási közösségek céljaitól és működési módjától, sőt, programjuk megvalósulása lényegében a demokratikus alapértékek megszűnésével egyenértékű.

Ilyenformán a szekták ügye messze túlmutat tulajdonképpeni tárgyán, a vallásszabadság vagy a felekezeti működés problémáján. A szekták társadalmi súlya nem

mérlegelhető annak alapján, hogy a lakosság számához viszonyítva mekkora a vonzáskörükbe tartozó egyének aránya.[15] A szektavita lényege: mit kezdjen a közhatalom az olyan kollektív társadalmi szereplőkkel, amelyek deklarált vagy palástolt céljaikkal és egész működésükkel a mai felfogásunk szerinti demokrácia leváltásának programját fogalmazzák meg?[16]

A szektakérdés olyan kísérleti terep, ahol a kérdések és a válaszok a demokratikus társadalmi berendezkedés jövőjéről szólnak.

III.

Azóta, hogy a szekták problémája fontos társadalmi kérdéssé vált Európában és más fejlett centrumrégiókban, tehát nagyjából az elmúlt egy-másfél évtizedben, nemigen járt sikerrel, hogy a szektákat (az angolszász szóhasználatban a kultuszokat) pontos kritériumok szerint elkülönítsék a „valódi" vallási közösségektől, meghatározásuk kérdésében nem született egyetértés. Ez, persze, egyáltalán nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy általánosan elfogadott definíciójuk sem az új vallási mozgalmaknak, sem magának a vallásnak nincs — amint azt egy, éppen a szcientológia elleni, kereken egy évtizeden át elhúzódó olaszországi per mutatta.[17] Ettől azonban még a vallási jelenség (az új vallási mozgalmakkal és a szektákkal együtt) nyilvánvaló társadalmi tény, amellyel kapcsolatban nemzeti és nemzetközi szinten is ki lehet és kell alakítani a megfelelő magatartást. A definiálatlanság nem is volt akadálya annak, hogy az elmúlt évtized során mind az egyes országok nemzeti hatóságai, mind a vallásszabadsággal való visszaélés leleplezésére és a szekták áldozatainak megsegítésére létrehozott civil szervezetek, mind az európai intézmények, idézőjelet használva, vagy anélkül, tanácskozásaikon és dokumentumaikban véleményt mondjanak a szektákról.

Az Európa Tanács (ET) Parlamenti Közgyűlése 1992-ben és 1999-ben készített ajánlást a szektakérdésről a tagállamok számára. Mindkét dokumentum szükségtelennek tartja speciális szektatörvények meghozatalát, mondván, hogy veszélyeztethetnék az új vagy kis létszámú vallási közösségek működését. A „vallási, ezoterikus vagy szellemi csoportok illegális tevékenységével szemben" a nemzeti jogrendszerek meglevő eszközeivel kell fellépni. Az 1999 júniusában elfogadott okmány — amelyet a jelenlegi román miniszterelnök, Adrian Nastase terjesztett elő[18] — mindazonáltal olyan intézkedések lehetőségéről is szólt, „amelyek lehetővé teszik a legvédtelenebb személyek oltalmát, valamint azt, hogy végső soron bizonyos csoportok betiltása is szóba kerüljön, ha ezek ismétlődően bűncselekmények elkövetőinek nyújtanak védelmet".

Az ET ajánlása a hangsúlyt a megelőzésre helyezi, amely „a tájékoztatás és a képzés segítségével valósulhat meg". Javasolja, hogy a tagállamok hozzanak létre „országos, a közhatalomtól független tájékoztatási központokat", amelyeknek munkáját egy Európai Megfigyelőhely hangolhatná össze. A dokumentum a meg-

előzés kulcsfontosságú elemének tartja a nyilvánosságot, ezért kívánatosnak gondolja, hogy — elsősorban a kelet-közép-európai országokban — jöjjenek létre a kérdésről megfelelő színvonalon tájékoztatni képes nem kormányzati szervezetek.

Az ajánlás különleges figyelmet fordít a fiatalok oktatására-nevelésére: a tagországok oktatási programjai írják elő a kiemelkedő szellemi áramlatok történetének tanítását (tiszteletben tartva az állam világnézeti semlegességét), a kormányok pedig fordítsanak kellő figyelmet az iskolakötelezettség betartására.

A korlátozások terén az ET fellépést javasol az illegális orvoslással szemben, s azt ajánlja, hogy a tagállamok fontolják meg, milyen jogi lépések megtételére van lehetőség — saját büntetőjogi kereteik között — a szektákba belépő személyek „indoktrinációjával", a gyakorta mentális manipulációnak nevezett jelenséggel szemben.

Az ajánlás így fejeződik be: „Különleges erőfeszítésekre van szükség a közép- és kelet-európai országok érdekében, amelyek még nem rendelkeznek sem tájékoztatóközpontokkal, sem olyan egyesületekkel, amelyek tömörítenék a vallási, ezoterikus vagy spirituális jellegű csoportok áldozatait. A tájékoztatás és a képzés itt még sürgetőbb, mint a többi ország esetében."

Az Európa Parlament először 1984-ben, majd 1996-ban foglalt állást a szektakérdésről. Az utóbbi, Határozat az európai szektákról című dokumentum egyebek között „felszólítja a tagországok kormányait, hogy kellő megfontoltsággal adományozzák az adókedvezményt és jogi védelmet nyújtó vallási szervezet státust, s indokolt esetben vonják meg a titkos vagy büntetendő gyakorlatot folytató csoportosulásoktól". Ezután „felhívja a... tagállamokat arra, tanúsítsanak maximális éberséget annak érdekében, hogy a szekta jellegű csoportosulások ne juthassanak a törvényes társadalmi testületeket megillető jogokhoz".[19]

A 90-es években a nyugat-európai államok többsége — az ajánlásokkal összhangban — legmagasabb közjogi fórumain foglalkozott az új vallási mozgalmak/szekták problémájával. Vizsgálódásaik közös eleme: a legfőbb teendő a nyilvánosság, a széles körű és kellő mélységű tájékoztatás feltételeinek megteremtése.[20]

Németországban 1996 májusában — elsősorban a Szcientológia Egyház körüli sorozatos botrányok miatt — a Bundestag vizsgálóbizottságot hozott létre a kérdés tanulmányozására. A bizottság 1997 júliusában közzétett jelentésében megál- lapította, hogy az „új vallási és ideológiai közösségek, valamint pszichocsoportok" némelyike konfliktusokat gerjeszt az egyének életében, személyes és családi kapcsolataikban, továbbá közvetlen társadalmi környezetükben. Össztársadalmi szinten a bizottság szerint a szekták általában nem jelentenek kockázatot. Kivétel a szcientológia, amely a német álláspont szerint nem vallási mozgalom. A bizottság ezért azt javasolta, hogy az alkotmányvédelmi hatóságok, mind szövetségi, mind tartományi szinten, folytassák a szcientológia nemzetbiztonsági célú megfigyelését. A Bundestag jelentése ezen túlmenően a kutatás, a képzési programok és a konfliktuskezelés érdekében szövetségi szintű alapítvány létrehozására tett javaslatot.[21]

Belgiumban a parlament 1998-ban nyilvánosságra hozott jelentése nyomán

szintén döntés született Tájékoztató és Véleményformáló Központ létrehozásáról az „ártalmas, szekta jellegű szervezetekkel" szemben.[22] Ausztriában ugyanebben az évben törvény intézkedett a szektákkal foglalkozó Dokumentációs és Információs Hivatal felállításáról.[23] Svédországban az új vallási mozgalmakról szintén 1998-ban közzétett parlamenti bizottsági jelentés a vallási csoportok és a társadalom közötti közvetítés feladatát is elvégző kutatóintézetet javasolt.[24]

Svájcban a szövetségi rendőrség — az Államvédelmi Konzultatív Bizottság felkérésére — 1997-ben munkacsoportot létesített a szekták (elsősorban a szcientológia) tevékenységének vizsgálatára, különös tekintettel az esetleges állambiztonsági kockázatokra. A szcientológia svájci működéséről szóló jelentés megállapította, hogy „tevékenységében jelentősek a pénzügyi összetevők", szervezete pedig „egy totalitárius rendszer jellegzetességeit hordozza". „Bebizonyosodott, hogy a szcientológia hírszerző szolgálathoz hasonló tevékenységet folytat, elsősorban azért, hogy biztosítsa saját csoportjának védelmét a valós vagy vélt veszélyekkel szemben. E tevékenységek a múltban saját tagjaikkal vagy ellenzőikkel szembeni nyomozásokig mentek el, beleértve az állami szervekbe való beépülés kísérleteit is. Az effajta magatartás megengedhetetlen." Mindazonáltal a dokumentum szerzői szerint „Svájcban pillanatnyilag nincs jelzés [a szcientológia] állami szervekbe való beépülésére. E téren akkor kell majd cselekedni, ha a mozgalom megpróbálna olyan információk birtokába jutni, amelyek érintik az állam biztonságát." A 2000 decemberében közzétett újabb svájci jelentés továbbra sem tartja szükségesnek a szcientológusok rendőrségi megfigyelését, a német alkotmányvédelmi szervektől és más európai államok hatóságaitól származó, a szcientológiával kapcsolatos információkat ugyanakkor Svájc számára is nagy fontosságúnak tartja.[25]

A Lausanne-i Egyetemen belül 1999 végén megalakult a Svájci Vallások Megfigyelőközpontja. Bern és Tessin kantonközi bizottságot hozott létre a szekta jellegű visszaélésekkel szembeni fellépés koordinálására, Genf nagytanácsa pedig törvényt készít elő egyrészt a kereskedelmi és a vallási tevékenységek szétválasztására, másrészt (a szekták által veszélyeztetett személyek védelme érdekében) a büntető törvénykönyv módosítására.

Franciaországban a politikai osztály — a XIX. és a XX. század fordulóján éles társadalmi-politikai küzdelmek nyomán megteremtett laicitásnak, a köztársaság talán legfontosabb alapértékének védelmében — egyedülállóan egységes a vallási szféra működése, konkrétan a szekták megítélésében.[26] A szektákkal szembeni fellépésre és áldozataik védelmére szerveződő két országos civil egyesület — a Roger Ikor Központ a mentális manipulációval szemben (CCMM[27]), valamint az Országos Egyesületi Unió a Családok es az Egyének Védelmében (UNADFI[28]) — közhasznú jogállású társadalmi szervezet, munkatársaik bérét ezért részben a költségvetés fedezi; szolgáltatásaikat (dokumentáció, elemzés, szakértői tevékenység) pedig a hatóságok rendszeresen igénybe veszik.

A francia nemzetgyűlés szakbizottságának a szektákról 1996-ban közzétett je-

lentése, amely elismerést és éles bírálatot egyaránt kiváltott Európában,[29] százhetvenhárom „vitatott" csoport listáját közölte, s egyértelműen véleményt nyilvánított abban, hogy „a szekták az egyén és a társadalom számára egyaránt veszélyt jelentenek". A dokumentum a szektákkal kapcsolatos felvilágosítást — az iskolarendszeren és a közszolgálati médián át — az állam feladatának nevezi.

Elnevezésében is egyértelmű feladatkörrel — Tárcaközi Misszió a Szekták Elleni Küzdelem Érdekében (MILS[30]) —1998-ban önálló francia kormányszerv létesült. Bár éves jelentései szintén a meglevő törvények következetes alkalmazásával kívánják kezelni a szektakérdést, a nemzetgyűlés 1999 júniusában közreadott újabb, kimondottan a szekták pénzügyeit és a gazdasági élet más szereplőivel való kapcsolatait vizsgáló jelentése nyomán[31] a képviselők 2000 júniusában első olvasatban elfogadták azt a törvényjavaslatot, amely beiktatná a francia büntető törvénykönyvbe a mentális manipuláció bűncselekményét. A vallási közösségek (köztük a katolikusok és a protestánsok) tiltakozásának hatására az igazságügy miniszter kikérte az ügyben az Emberi jogok Országos Tanácsadó Bizottságának véleményét. A bizottság szerint a mentális manipuláció fogalma jogi szempontból súlyos nehézségeket vet fel, ezért a büntetőjogban már ismert kategóriának, „a tájékozatlanság és a korlátozott ítélőképesség helyzetével való csalárd visszaélés" vétségének alkalmazását javasolta helyette, kiegészítve a „súlyos és ismétlődő nyomásgyakorlás", valamint „az ítéletalkotás befolyásolására alkalmas eljárások" fogalmával. A javaslat sorsáról a francia törvényhozás két háza a végső döntést várhatóan 2001 első felében hozza meg.[32]

Az új vallási mozgalmak/szekták kérdésében képviselt francia álláspont túllép azon a ma még Európa-szerte, így nálunk is uralkodó felfogáson, amely a szóban forgó közösségek, csoportok ügyét csupán a vallási jelenség részének tekinti. A MILS 2000. évi jelentésében szereplő meghatározás szerint „a szekta olyan totalitárius struktúrájú, vallási célokat megfogalmazó vagy nem megfogalmazó szervezet, amelynek magatartása veszélyt jelent az emberi jogokra és a társadalmi egyensúlyra".[33] Az UNADFI némileg részletezettebb megfogalmazása is a vallási jelenségen túlmutató, szubsztantív felfogást tükrözi: „A szekta olyan zárt, dogmatikus, alávetettségen alapuló szervezet (a valóságos vagy virtuális vezetőnek való módszeres alávetés létrejöhet kényszer hatására vagy önkéntesen), amelyben az egyén, személyes és állampolgári önazonosságát elveszítve, fokozatosan olyan ellenőrzés es korlátozás nélküli autoritás lelki, értelmi, érzelmi és olykor fizikai függésébe süllyed, amely egyesíti a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmat, s amelynek nyílt vagy álcázott célja, hogy a jogállamot kicsiny, hegemón, totalitárius csoportok halmazává zilálja szét."[34]

Az új vallási mozgalmakkal és a szektákkal kapcsolatos európai magatartás korántsem teljes áttekintésének végén röviden szólni kell az európai vallásügyi politika amerikai bírálatáról is.

A vallásszabadság nemzetközi érvényesüléséről 1998 novemberében elfogadott törvény értelmében az Egyesült Államok a jövőben szankciókat kíván életbe

léptetni a vallásszabadság megsértésében elmarasztalható külföldi államokkal szemben. Az amerikai kongresszus tagjai az ET Parlamenti Közgyűlésének elnökéhez 1999 júniusában intézett levelükben megpróbálták lebeszélni a közgyűlést a szekták illegális tevékenységével kapcsolatos ajánlás elfogadásáról (mint tudjuk, eredménytelenül). Ezután a State Departmenten belül különbizottság alakult, amely minden év szeptember elején jelentést tesz közzé arról, milyen a vallásszabadság helyzete a világban. Az 1999. és a 2000. évi jelentés egyaránt élesen bírálta az európai (különösen a francia, a német, a belga és az osztrák) gyakorlatot: „Bizonyos vallásokat megbélyegeznek azzal, hogy tévesen veszélyes kultuszokkal vagy szektákkal hozzák őket kapcsolatba."[35] Az amerikai kritika hangot kapott az EBESZ 1999 márciusában Bécsben rendezett emberi jogi konferenciáján is.[36]

A némelyek szerint lassan valódi kultúrharccá terebélyesedő vita okaival e helyen nincs lehetőségünk foglalkozni. Annyi bizonyos, hogy a polémia hátterében főként a demokrácia amerikai és európai felfogása közti hatalmas különbségek állnak.

JEGYZETEK

[1] E négy emberi jogi alapdokumentum kapcsolatáról lásd az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (ERESZ) Demokratikus Intézmények ás Emberi Jogok Hivatalának (ODIHR) jelentését: Freedom of religion or belief. Laws affecting the structuring of religious communities. OSCE Review Conference, 1999. szeptember, ODIHR Backround Paper, 1999/4., http: //vvww.osce.org/odihr/docs/i4index.htm; továbbá lásd még Schanda Balázs kitűnő összegzését: Magyar állami egyházjog. Szent István Társulat, Budapest, 2000. 20-25. o.

[2] Az 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában 1950. november 4-én kelt egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv kihirdetéséről. 9. cikk 2. bekezdés.

[3] Vö.: Robbers, G. (szerk.): Staat und Kirclze in der Europáisclrern Union. Nomos-Verlag, Baden-Baden, 1995.; Baubérot, J. (szerk.): Religions et laicité daru l'Europe des douze. Syros, Párizs, 1994; Schanda, B.: Az állam ás az egyház viszonyának lehetséges modelljei. Társadalmi Szemle,1995. 5. sz. 35-43. o.

[4] Messner, F.: La législation cultuelle des pays de l'Union européenne face aux groupes sectaires. In Champion, R. - Cohen, M. (szerk.): Sectes et démocratie. Editions du Seuil, Párizs, 1999.357. o.

[5] Lásd Ruff Tibor és Egervári Oszkár hozzászólását a Fundamentum című folyóirat Fórum rovatában: 1997. 2. sz. 60.o.; 1998. 1-2. sz. 80. o.

[6] Lásd Frangoise Champion ás Louis Hourmant tanulmányát: ,,Nouveaux mouvements religieux" et sectes. In Champion, F. - Cohen, M. (szerk.): i. m. 59-85. o. Az Új vallási mozgalmakkal foglalkozó, immár könyvtárnyi irodalomból kiemelendő: Barker, E.: New religious movements. A practical introduction. HMSO, London, 1989.; uő (szerk.) : New religious movements. A perspectives for understanding society. Edwin Mellen, New York. 1992.

[7] A kifejezések Molnár Attila Károlytól valók: Új vallási jelenségek. In Lugosi Á. -Lugosi Gv (szerk.): Szekták - új vallási jelenségek. Pannonira, Budapest, 1998. 16-28. o.

[8] Az egyház-finanszírozásról Európában ás Magyarországon lásd Schanda Balázs három részben közölt tanulmányát: Az egyház működésének anyagi alapja. Vigília, 1995. 11. sz. 831-842. o., 1996. 1. sz. 13-18. o., 1996.2. sz. 101-110. o.

[9] Vö.: Szilczl D.: Új vallási fundamentalizmus. In Lugosi Á. - Lugosi Gy. (szerk): i. m. 29-47. o.

[10] Lásd: Stile R: A szektaképződés néhány mélylélektani vonatkozása. In Lugosi Á. — Lugosi, Gy. (szerk.): i. m. 98. o.

[11] Uo. 101. o.

[12] Az Egyesítő Egyházról lásd Lugosi Á. — Lugosi Gy: (szerk.): i. m. 202-212. o.

[13] A Transzcendentális Meditációról lásd uo. 233-242. o.

[14] A szcientológiáról lásd uo. 213-232. o. A szcientológia jelenségének tudományos igényű elemzését lásd: Ariés, P: La Scientologie: laboratoire du futur? Editions Golias, Párizs, 1998.

[15] E félrevezető megközelítést tükrözi például Máté Tóth András közelmúltbeli vitacikke: Szektablabla. Népszabadság, 2001. január 15.

[16] Vö. Aries, P: La Scierttologie: une serte contre la République. Éditions Golias, Párizs, 1999.

[17] Lásd erről az olasz Legfelsőbb Semmitőszék 1997. október 8-ai döntésében foglaltakat: http://www.cesnur.org/testi/CassFra.htm, valamint a torinói Center for Studies in New Religions (CESNUR) vezetőjének, Massimo Introvignének az összefoglalását: http://www.cesnur.org/testi/Cassation.htm.

[18] Az ET Parlamenti Közgyűlésének 1999. június 22-én egyhangúlag elfogadott 1412. számú ajánlása; http://www.stars.coe.fr/indexf.htm vagy http://home.worldnet.fr/~gonnet/nastase.htm. Az ajánláshoz a közgyűlés szociális, egészségügyi és családügyi bizottsága nevében előterjesztett vélemény rappartőre Hegyi Gyula, az MSZP képviselője volt: http://www..stars.coe.fr/doc/doc99/fdoc8379.htm.

[19] A határozat szövegét lásd: Lugosi Á. — Lugosi Gy. (szerk.): i. m. 287-289. o.

[20] Színvonalas áttekintést nyújt erről a kérdésről az Ökumenikus Tanulmányi Központ összefoglalása: A folyamatos odafigyelés elkerülhetetlen. Az „új vallási mozgalmak" és az államok viszonyának alakulása néhány nyugat-európai országban. Theológiai Szemle, 2000. 4. sz. 213-218. o. Lásd ugyanerről a svájci evangélikus folyóirat összeállítását: Staatliche Stellungnahmen zu sog. „Sekten" in Europa. Materialdienst, 2000.2. sz.; http://www.ekd.de/ezw/materialdienst.

[21] Endbericht der Enquete-Kommission Sogenannte Sekten und Psychogruppen, Deutscher Bundestag, 13. Wahlperiode, 1998.; http://wrww.cesnur.org/testi/endber/endber.htm. A Bundestag jelentés bírálatához lásd: Is the German State taking part in the defamation of and discrimination against religious and ideological minorities? Press release of six German professors before the publication of the German Report Cults, 1998.; http://www.cesnur.org/testi/SixProfessors.htm.

[22] Vö. Enquéte parlementaire visant á élaborer une politique en vue de 'utter contre les pratiques illégales des sectes et le danger qu'elles représentent pour la société et pour les personnes, particulierement les mineurs d'áge. Rapport fait au nom da la Commission d'enquete par Mm. Duquesne et Willems. Chambre des Représentents de Belgique, Brüsszel.

[23] A szolgálat céljairól, feladatairól és hatásköréről lásd: Sekten — Wissefz schützt! Bundesministerium für Umwelt, Jugend und Familie, Bécs, 1999.

[24] Till Statsrádet och Chefen för Socialdepartementet. A jelentés angol nyelvű összefoglalása: In good faith. Society and the new religious movements; http://www.social.regeringen.se/propositionermm/ sou/pdf/sou98113eng.pdf

[25] Vö. La Scientologie et les sectes en Suisse. Rapport á 1'intention du Département fédéral de justice et police, pubiié par le Département fédéral de justice et police, 2000. december.

[26] Baubérot, J.: Laicité, sectes, sociétés. In Champion, R. - Cohen, M. (szerk.): i. m. 314-330. o.

[27] Centre Roger Ikor contre les manipulations mentales; http://www.ccmm.org.

[28] Union nationale des associations de défense des familles et de l'individu; http://unadfi.org. E honlapon olvashatók a Bulles-nak, az UNADFI szektakérdéssel foglalkozó, negyedéves bulletinjének számai is.

[29] Rapport fait au nom de la commission sur les sectes (document n° 2468) — président: Alian Gest, rapporteur: Jacques Guyard. Documents d'information de l'Assemblée nationale, Párizs, 1996. A jelentéssel kapcsolatos bírálatokat a Massimo Introvigne es J. Gordon Melton szerkesztette tanulmánykötet összegzi: Pour en finir avec les sectes. Le débat sur le rapport de la commission parlementaire, Cesnur-Di Giovanni, Párizs, Milánó, 1996.

[30] Mission interministérielle de lutte contre les sectes; elnöke a szocialista Alain Vivien, a szektákról szóló első, 1985-ben közreadott francia nemzetgyűlési jelentés összeállítója.

[31] Rapport sur la situation firtanciere, patrimoniale et fiscale des sectes, ainsi que sur leurs activités économiques et leurs relations avec les milieux économiques et financiers (document n° 1687); http:/ /www.assemblee-nationale.fr121dossiers/sectes.

[32] A törvényjavaslat megszületésének körülményeiről és sorsának eddigi alakulásáról legteljesebben a szenátus 2001. január 17-ei üléséről készült jegyzőkönyv tájékoztat: Proposition de loi tendant a renforcer la prévention et la répression á l'encontrc des groupements a caractere sectaire par Nicolas About Sénateur, http://www.senat.fr/rap/100-192/100192mono.html.

[33] Mission interministérielle de lutte contre les sectes-rapport (2000. január); http://homeworldnet.fr/~gonnet/mi1s2000htmfr.htm.

[34] Bulles, n° 63 (1999/3), 14. o.

[35] Lásd: Annual report to Congress on international religious freedom, http://www.state.govlwww/global/human rights~rf/irf rpt/; továbbá a Center for the Study of Religion in Public Life 1999 szeptemberében folytatott vizsgálatáról szóló jelentés: http://www.trincoll.du/deptslcsrpl/rpíntro.htm.

[36] Vö. OSCE Supplementary Meeting on Freedom of Religion and Belief, 1999. március 22., Bécs. Report.